

Тематична рубрика: Соціальна педагогіка.
УДК 364.28:37.013.42

РОЛЬ БАТЬКІВСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ВИХОВАННІ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

THE ROLE OF PARENTAL COMPETENCE IN THE EDUCATION AND SOCIALIZATION OF CHILDREN IN DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES

Калініна Т.С.,

канд. психолог. н.,
старший викладач кафедри
корекційної освіти та спеціальної психології
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»,

Верютіна О. О.,

директор комунального закладу
«Харківський дитячий будинок «Родина»
Харківської міської ради»,

Роменкова Л. М.,

заступник директора
з навчально-виховної роботи
комунального закладу
«Харківський дитячий будинок «Родина»
Харківської міської ради».

В статті розглянуто проблема батьківської компетентності сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, яка є однією з визначальних у питаннях функціонування та розвитку суспільства.

Проаналізовано результати наукових досліджень, які засвідчують, що розробленню проблеми формування батьківської компетентності присвячено недостатньо уваги, зокрема, формуванню батьківської компетентності сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Розкрито поняття «батьківська компетентність» як інтегроване особистісне утворення у батьків як вихователів дитини, що ґрунтується на розвитку у них мотивації, системи ціннісних орієнтацій, особистісних якостей, знань, вмінь та навичок.

Визначено два основних компонента компетентності батьків дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах: мотиваційний та комунікативний. Розроблено та підібрано діагностичний інструментарій для

дослідження рівнів сформованості батьківської компетентності сімей дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Проаналізовано результати емпіричних даних відповідно до кожного з компонентів розвитку компетентності батьків дітей.

Дослідження засвідчило, підвищення компетентності батьків дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, доцільно через методи, форми й механізми психолого-просвітницької роботи із батьками. Реалізація психолого-педагогічної роботи з розвитку батьківської компетентності відбувалася з використанням різноманітних інтерактивних методів, які здійснювалися за допомогою соціально-психологічного тренінгу, консультативного пункту для батьків «Дошколярик», клубу для батьків «Турботливі батьки».

Проведено аналіз психолого-педагогічної роботи з батьками, які опинилися у складних життєвих обставинах, дозволив зафіксувати значне підвищення знань, вмінь, навичок та розвитку й саморозвитку цих батьків.

Ключові слова: сім'я, діти у складних життєвих обставинах, батьківська компетентність, мотиваційний компонент, комунікативний компонент, виховання, соціалізація.

The article considers the problem of parental competence in families that found themselves in difficult life circumstances, which is one of the determinants in society functioning and development.

It analyzes the results of scientific research, which show that insufficient attention is paid to the problem of parental competence and its formation, particularly, to the formation of parental competence in families who find themselves in difficult life circumstances. It considers the concept of "parental competence" as an integrated personal education of parents as child's educators, based on the development of their motivation, values, personal qualities, knowledge, skills and abilities.

The article also identifies motivational and communicative components as two main components of the competence for parents whose children found

themselves in difficult life circumstances. Diagnostic tools have been developed and selected to study the levels of parental competence for families where children found themselves in difficult life circumstances. It analyzes the results of empirical data in accordance with each of the development components.

The study showed that, in order to increase the competence of parents it is advisable to use methods, forms and mechanisms of psychological and educational work. The psychological and pedagogical work with parents on the development of parental competence is implemented using a variety of interactive methods, which were implemented through socio-psychological training, "Preschooler" counseling center, and "Caring Parents" parent club.

The analysis of psychological and pedagogical work with parents of children who found themselves in difficult life circumstances allowed recording a significant increase in knowledge, skills, abilities and self-development of these parents.

Key words: family, children in difficult life circumstances, parental competence, motivational component, communicative component, upbringing, socialization.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Українське суспільство перебуває у дестабілізаційній фазі свого розвитку, що виявляється не лише у соціально-політичній кризі, а й у кризі сімейних відносин, вихованні та становленні нового покоління українців.

Різке збільшення кількості дітей, що опиняються у складних життєвих обставинах (СЖО), соціальне сирітство, безпритульність, зростання дитячої злочинності вимагають від органів управління освітою, педагогічної науки нових нестандартних підходів у розв'язанні проблем навчання, виховання цих дітей.

Також сучасна наука наголошує на важливості сімейного виховання для повноцінного розвитку особистості дитини. Як показують теоретичні дані, основною причиною несвоєчасного включення дітей, які перебувають у

складних життєвих обставинах, у соціум є несприятлива соціальна ситуація їх виховання в сім'ї. Успішному входженню дітей у СЖО в соціокультурний простір сприяє активна участь в освітньому процесі батьків дітей або осіб, які їх замінюють.

Проблема батьківської компетентності є однією з визначальних у питаннях функціонування та розвитку суспільства. Сучасні умови життя людини вимагають від неї зосередженості на чіткому виконанні батьківських функцій, а особливо для батьків дітей у СЖО, чий життєвий та соціальний досвід потребує удосконалення, цілеспрямованого формування компетенцій у сфері батьківства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу наукових досліджень і психологічної практики висвітили потреби сучасного суспільства в компетентному батьківстві та необхідність розробки теоретичних і науково-методичних основ розвитку батьківської компетентності, щоб подолати протиріччя між високим рівнем вимог до сім'ї у вихованні дитини та нездатністю батьків усвідомлювати значущість їхнього впливу на розвиток особистості дитини.

Проблема батьківської компетентності знаходиться у полі зору науковців різних галузей. У сучасних наукових дослідженнях проблеми формування батьківської компетентності представлено в працях (М. Єрміхіна, Н. Мізіна, О. Нагула, Р. Овчарова, С. Піюкова, В. Селіна, О. Смирнова, Н. Тюріна, О. Хартман, Н. Хрусталькова та інші).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз та узагальнення результатів наукових досліджень засвідчують, що в сучасній психолого-педагогічній теорії та практиці розробленню проблеми формування батьківської компетентності присвячено недостатньо уваги, зокрема, формуванню батьківської компетентності сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

На нашу думку, вивчення специфіки та розвитку батьківської компетентності сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах

залишається відкритим питання. Особливо важливим є пошук шляхів підвищення компетентності цих батьків.

Метою статті є аналіз та вивчення розвитку компетентності батьків дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Виклад основного матеріалу дослідження Батьківство є базовим життєвим призначенням, важливою соціально-психологічною функцією кожної людини. Успішність та ефективність батьків у справі виховання дітей насамперед виявляється у їхній батьківській компетентності, значення якої та її соціально-психологічні наслідки неможливо перебільшити. Повноцінне сімейне виховання, основою якого є компетентне ставлення до виконання батьківських обов'язків, держава і суспільство визначають як пріоритетний напрям збереження психічного та фізичного благополуччя майбутніх поколінь.

Відомо, що сім'я та родинне виховання є першим природним середовищем для всебічного розвитку дитини. По-перше, саме батьки, які знаходяться в гармонійному стані, можуть виховати фізично, психічно, духовно здорову дитину, яка розуміє, що з нею відбувається, чого вона хоче (індивідуальний рівень розвитку). По-друге, сім'я створює умови для розвитку особистості й контакту з близькими людьми, вчить турбуватися про інших, будувати стосунки (сімейний рівень). По-третє, здорові стосунки в сім'ї закладають потужний фундамент взаємин у житті дитини, що їй знадобиться при побудові взаємовідносин за межами родини, при входженні та адаптації у соціумі та буде тилом, у який можна повернутися для відновлення сил, отримання мудрих порад (рівень середовища).

Життя вимагає від батьків, а особливо від сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, чий батьківський досвід потребує вдосконалення, цілеспрямованого формування компетентностей у сфері батьківства, зосередженості на якісному виконанні батьківських функцій. Батьківська компетентність - це наявність знань, вмінь, навичок, необхідних для розв'язання проблем, що виникають під час виконання батьківської функції [3].

Проблема батьківської компетентності знаходиться у полі зору науковців різних галузей. Аналіз філософської, психологічної, соціально-педагогічної літератури свідчить про наполегливі пошуки вченими умов і механізмів батьківського виховання та формування навичок компетентного батьківства. При аналізі робіт, присвячених феномену батьківської компетентності, з'ясувалося, що досліджені лише його соціокультурні аспекти (Т. Гурко, І. Кон, М. Мід), загальна структура батьківства (М. Єрміхіна, Р. Овчарова), психологічні аспекти батьківства (В. Раміх, Г.Філіппова) та окремі гендерні компоненти (Е. Мілюкова, А. Співаковська, Л. Шнейдер та ін.).

Батьківську компетентність О. Нагула розуміє як комплексну динамічну характеристику подружньої пари, що проявляється у актуальній здібності до якісного виконання батьківських функцій стосовно народження, догляду, виховання та розвитку дітей [2].

Психологічний аспект батьківської компетентності, на думку Г. Хворової, передбачає здатність використовувати наявні знання, вміння, навички, тобто безпосередньо цю функцію виконувати та отримувати соціально схвальний результат – вирішення тієї чи іншої проблеми [6].

Розглянемо рівні батьківської компетентності, спираючись на класифікацію Г. Хворової [5]:

1. Дуже низька – часто є елементом низького рівня загальної життєвої компетентності батьків, які:

- практично не розуміють батьківські проблеми, не визнають їх, не сприяють розвитку дитини та/або покращенню якості життя дитини та родини, не шукають шляхів вирішення;

- не вміють будувати довготривалі конструктивні стосунки з фахівцями (педагогами, психологами, лікарями);

- не знають або невірно розуміють свої права (знання Сімейного Кодексу України, соціальної допомоги, права дитини на освіту тощо), не вміють їх відстоювати;

- не вивчають законодавство, не консультуються з кваліфікованими фахівцями, вважають, що вся відповідальність за виховання дитини покладена на заклад освіти, а некомпетентні татусі вважають виховання не чоловічою справою;

- схильні до загальних розмов на зразок: «В нашій країні все дуже погано, в інших країнах набагато краще»;

2. Низька – батьки переважно правильно формулюють проблеми, але не вміють їх аналізувати, шукати та знаходити ресурси для їх вирішення. Стан «набутої безпорадності» є їхньою зоною комфорту. До педагогічних працівників вони звертаються з фразами: «Я нічого не можу зробити зі своєю дитиною», «Робіть що-небудь, робіть, що хочете» та ін.

3. Середня – батьки правильно визначають проблеми, інколи здатні займати конструктивну позицію, аналізувати стандартні проблеми, шукати та знаходити ресурси для їх вирішення. Нестандартна ж ситуація надовго дестабілізує, може призвести до більших ускладнень через бездієвість. Батьки з середнім рівнем компетентності бояться нового, не вміють «тримати удар», тривожні, психічно та фізично маломобільні.

4. Висока – батьки приймають свої та дитячі проблеми, адекватно оцінюють можливості, власні та дитини. Дуже конструктивно поведуться з фахівцями, легко знаходять спільну мову, їх принципи - «партнерство, взаємоповага, вдячність». Вони знають свої права та вміють їх забезпечити, вони отримують від органів державної та місцевої влади все, на що мають право. Порушення поведінки, емоційну нестабільність розглядають просто як параметр, якій потрібно вивчити, скорегувати або врахувати у життєвому плануванні.

5. Найвища – батьки стають професіоналами у сфері психологічної допомоги та реабілітації людей з родин в СЖО та отримують самореалізацію шляхом допомоги сім'ям з подібними труднощами. Отже, перед початком роботи з батьками із сімей в СЖО щодо розвитку їх батьківської компетентності практичний психолог має визначити актуальний рівень цієї

компетентності й категорію батьків. Лише після того планувати систему психологічної допомоги дітям та батькам цих сімей.

Сім'я є основним інститутом виховання та соціалізації дитини. У випадку, якщо сім'я за певних життєвих обставин неналежним чином виконує виховну функцію, не забезпечує належні умови розвитку і виховання дітей, вона стає об'єктом соціально-педагогічної роботи.

Незважаючи на тенденцію зменшення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, ризик потрапляння дитини у складні життєві обставини підвищує факт існування сімей уразливих категорій громадян, а саме:

- батьки з певних причин (через тривалу хворобу, інвалідність, малозабезпеченість, безробіття тощо) не можуть забезпечити належного утримання та догляду за дитиною;
- члени сім'ї є особами з особливими потребами;
- батьки є трудовими мігрантами;
- батьки ухиляються від виконання батьківських обов'язків;
- дитина або декілька дітей відібрані за рішенням суду у батьків без позбавлення їх батьківських прав;
- сім'ї вимушених переселенців у зв'язку з ситуацією, що склалася на сході України [4].

Як наслідок відбувається ухилення або відсторонення батьків від виконання батьківських обов'язків по відношенню до дитини, що спричиняє появу у житті українського соціуму відносно нового феномену – соціального сирітства. Соціальне сирітство породжує бездоглядність, негативні явища, правопорушення та злочинність у дитячому середовищі та неможливість подальшої соціалізації дітей вищевказаних категорій.

У зв'язку з цим постійно зростає потреба у ранньому виявленні сімей із дітьми, що опинилися у складних життєвих обставинах, виникає гостра необхідність проведення профілактичної та просвітницької роботи на

предмет запобігання виникненню негативних соціальних явищ з дітьми, сім'ї яких опинились у складних життєвих обставинах, та їх батьками.

Тому соціальна значущість та актуальність проблеми зумовили проведення дослідно-експериментальної роботи за темою «Психолого-педагогічні умови соціальної підтримки дітей у складних життєвих обставинах» на базі комунального закладу «Харківський дитячий будинок «Родина» Харківської міської ради» на 2017-2021 роки.

Для якісного проведення дослідно-експериментальної роботи була розроблена Програма дослідно-експериментальної роботи на 2017-2021 роки, визначені об'єкт, предмет, мета, завдання, теоретичні та емпіричні методи, етапи дослідження. З метою підготовки до науково-дослідної роботи за темою експерименту в дитячому будинку відбувся перерозподіл управлінських функцій; був запроваджений моніторинг експериментальної роботи; створені творчі групи; підібрано матеріал для проведення педрад, семінарів; були запроваджені різноманітні форми роботи з батьками дітей, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Протягом II (концептуально-діагностичного) етапу дослідно-експериментальної роботи педагогічним колективом розроблено Концепцію, метою якої є теоретичне обґрунтування й експериментальна перевірка ефективності створення та впровадження моделі надання освітньо-соціальних послуг, яка передбачає організацію єдиного освітнього простору для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей, що опинились у СЖО, в умовах дитячого будинку.

Протягом III (формуального) етапу дослідно-експериментальної роботи за темою «Психолого-педагогічні умови соціальної підтримки дітей у складних життєвих обставинах» на базі комунального закладу «Харківський дитячий будинок «Родина» Харківської міської ради» нами досліджувалась батьківська компетентність.

Відповідно, батьки або особи, які їх замінюють, повинні правильно, з урахуванням психолого-педагогічних знань, організувати виховання й

розвиток дитини у СЖО. Зазначене є неможливим без розвиненої компетентності батьків.

Ми розглядаємо поняття «батьківська компетентність» як інтегроване особистісне утворення у батьків як вихователів дитини, що ґрунтується на розвитку у них мотивації, системи ціннісних орієнтацій, особистісних якостей, знань, вмінь та навичок. Нами визначено два основних компонента компетентності батьків дітей у СЖО: **мотиваційний та комунікативний.**

Відповідно до визначених компонентів було розроблено та підібрано діагностичний інструментарій для дослідження рівнів сформованості педагогічної батьківської компетентності сімей дітей у СЖО:

1) для вивчення мотиваційного компонента підібрано методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича;

2) для вивчення комунікативного компонента підібрано тест-опитувальник батьківського ставлення А. Варга та В. Століна [1].

На констатувальному етапі нашого експерименту ми проаналізували результати емпіричних даних відповідно до кожного з компонентів розвитку компетентності батьків дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Низький рівень мотиваційного компонента батьківської компетентності сімей дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, підтверджує, що в батьків було пригнічене прагнення до саморозвитку через удосконалення своїх внутрішніх здібностей та якостей, а отже, – і до розвитку своєї компетентності; найбільш характерними для них були так звані цінності особистого життя.

Низький рівень комунікативного компонента свідчить про ставлення батьків до дитини як такої, яка не досягне успіху в житті; вони проявляють у спілкуванні з нею авторитаризм, намагаються нав'язати дитині власну точку зору, незважаючи на те, що дитина її не розуміє, не довіряють своїй дитині, дорікають їй у неспішності; більшість батьків відчувають до дитини злість, роздратованість, прикрість і образу. Це означає неспроможність батьків на

констатувальному етапі дослідження повністю приймати дитину такою, якою вона є, вони намагаються надмірно опікати її.

Дослідження засвідчило, що підвищувати компетентність батьків дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, доцільно через методи, форми й механізми психолого-просвітницької роботи із батьками дітей, організованою педагогічним колективом закладу [4].

Реалізація психолого-педагогічної роботи з батьками з розвитку батьківської компетентності відбувалася з використанням різноманітних інтерактивних методів. Такий вибір зумовлювався тим, що інтерактивна діяльність передбачає організацію та розвиток діалогічного спілкування її учасників, веде до їхнього взаєморозуміння, взаємодії в розв'язанні спільних, але значущих для кожного, завдань [7].

Інтерактивна діяльність реалізовувалася нами за допомогою соціально-психологічного тренінгу, консультативного пункту для батьків «Дошколярик», клубу для батьків «Турботливі батьки».

Відтак, програма тренінгу **«Відповідальне батьківство – основа захисту прав дитини»** була спрямована на розвиток компетентності батьків дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, і складалася з п'яти навчальних тем, представлених у логічній послідовності:

- «Щаслива дитина – благополучна родина»;
- «Моє життя – моя дитина – мій вибір – моя відповідальність»;
- «Шлях до серця дитини»;
- «Я – особистість. Я – батько / Я – мати»;
- «Діти – дзеркало батьків».

Протягом року педагогічним колективом дитячого будинку було проведено наступну роботу:

1. Відкрито консультативний пункт для батьків «Дошколярик», де проводилися консультації за темами: «Впровадження розпорядку дня та санітарно-гігієнічного режиму вдома», «Як подолати батьківські страхи

перед школою», «Розвиток дрібної моторики рук у дітей дошкільного віку», «Ігрова діяльність. Поради батькам», «Фізичний розвиток. Поради батькам».

2. Організовано клуб для батьків «Турботливі батьки». Проведені заняття за темами: «Адаптація дітей до умов дитячого садка», круглий стіл «Оптимізація родинних взаємин – головна складова психічного здоров'я дитини».

Експериментальна апробація з формування компетентності батьків дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, мала психологічний корекційно-розвивальний ефект, оскільки сприяла нормалізації психосоціального розвитку, створювала сприятливі умови для їх соціально-психологічної адаптації, задоволення актуальних потреб розвитку й саморозвитку.

Корекційно-розвивальний ефект формувального впливу простежувався під час аналізу кількісних даних, отриманих в результаті діагностичних контрольних зрізів – до і після комплексу корекційно-розвивальних занять. Кількість вибірки, на основі якої проводилася кількісна обробка даних, складала 25 батьків дітей у СЖО (табл.1)

Таблиця 1

Дані розвитку компонентів компетентності батьків дітей у СЖО до та після формувального експерименту (ФЕ)

Рівень сформованості компетентності батьків	Мотиваційний компонент		Комунікативний компонент	
	До ФЕ	Після ФЕ	До ФЕ	Після ФЕ
Високий	9,8%	19,3%	10,2%	20,1%
Середній	21,8%	37,8%	35,7%	40,5%
Низький	68,4%	42,9%	54,1%	39,4%

Проведена дослідно-експериментальна робота дає можливість здійснити певні узагальнення. На констатувальному етапі дослідно-експериментальної роботи значний відсоток батьків за мотиваційним (68,4%), комунікативним (54,1%) компонентами розвитку їх компетентності

знаходився на низькому рівні, у той же час відповідні критерії зафіксовані після експериментальної роботи в межах від 42,9% до 39,4%. Отже, на формувальному етапі дослідно-експериментальної роботи результат засвідчив майже тотожні показники рівнів розвитку компетентності батьків.

На противагу зазначеному, на констатувальному етапі дослідження (на високому рівні розвитку компетентності батьків знаходились 9,8% респондентів за мотиваційним компонентом та 10,2% - за комунікативним компонентом) нами було відзначено, що батьки дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, змінили свою позицію щодо проблеми розвитку батьківської компетентності на більш активну. При проведенні формувального експерименту показники компонентів високого рівня значно збільшились: 19,3% - за мотиваційним, 20,1% - комунікативним компонентами.

Докладний аналіз даних за двома методами діагностики дозволяє констатувати той факт, що на першому етапі дослідження батьки: по-перше, володіли недостатніми знаннями щодо здійснення ефективної виховної діяльності; по-друге, недооцінювали важливість для оптимізації виховної діяльності розвитку наявних у них знань. Результати ж формувального етапу експерименту довели дієвість розробленої і впровадженої нами психолого-педагогічної роботи з батьками, оскільки зафіксували значне підвищення знань, вмінь, навичок та розвитку й саморозвитку батьків.

Висновки На основі позитивних результатів формувального експерименту було підтверджено ефективність психолого-педагогічної роботи з батьками з розвитку батьківської компетентності, яка відбувалася з використанням різноманітних інтерактивних методів. Також можемо констатувати, що від рівня розвитку батьківської компетентності залежить стиль батьківського виховання та виховна позиція батьків; особистісна зрілість та батьківська компетентність тісно пов'язані між собою.

Таким чином, особливості роботи з батьками дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах - це цілеспрямований психолого-педагогічний

вплив, який якісно змінює роль батьків. Вони активно і одночасно включаються в психокорекційний та виховний процес. Останній робить позитивний вплив на формування адекватних дитячо-батьківських контактів. Своєчасно надана психолого-педагогічна допомога оптимізує особистісний розвиток дитини і сприяє зняттю психологічних проблем у самих батьків.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Лемак М.В, Петрище В.Ю. Психологу для роботи: діагностичні методики, Ужгород, 2012. 615 с.
2. Нагула О. Л. Батьківська компетентність як чинник психічного розвитку дитини. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2012. Вип. 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_44
3. Основи батьківської компетентності : метод. посіб. / упор. : Т. Г. Веретенко, І. Д. Зверева, Н. Ю. Шевченко. Харків : ХНУ, 2006. 137 с
4. Соціальний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах: Методичний посібник. Київ: Держсоцслужба, 2006. 104 с.
5. Хворова Г. М. Зміст та рівні батьківської компетентності у корекційно-педагогічному аспекті. Актуальні питання корекційної освіти : Педагогічні науки. 2015. Вип. №5 (2015). С.333-347. URL: <http://aqce.com.ua/download/publications/229/212.pdf/>
6. Хворова Г. М. Формування батьківської компетентності в корекційній освіті дітей з полісистемними порушеннями розвитку. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені 130 131 М. П. Драгоманова : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 28. С. 236-243. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/10702/4/Khvorova%2005_15.pdf
7. Шевців З. М. Основи соціально-педагогічної діяльності : навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 248 с.